

ПОГЛЯД НА ЕКОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Кривовульська Н.М.

Виявлено місце і роль екологічного чинника в процесі взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища. Обґрунтовано необхідність врахування екологічного чинника в ході взаємодії суспільства і довкілля. Систематизовано види взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища, які зумовлюють виникнення екологічного ризику.

Кількість бібліографічних посилань – 26, мова – українська.

Ключові слова: взаємодія суспільства і природи, охорона навколишнього природного середовища, екологічний чинник, екологічний ризик.

ВСТУП

Стаття присвячена різним аспектам взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища, що зумовлюють необхідність врахування екологічного чинника в процесі такої взаємодії, та систематизації видів взаємодії суспільства і довкілля, які зумовлюють виникнення екологічного ризику.

Постановка проблеми. Здійснення соціально-економічних реформ в Україні, зорієнтованих на забезпечення належної якості навколишнього природного середовища і прийнятних умов життя населення, потребує вирішення проблем охорони довкілля, усунення причин і наслідків екологічної кризи на національному, регіональному і місцевому рівнях, зменшення антропогенного тиску на довкілля, мінімізації негативних зовнішніх ефектів (наприклад, погіршення якості природних ресурсів, виникнення техногенних аварій), передбачення настання стихійних лих, діагностики аварійних ситуацій. В умовах становлення і розвитку ринкових відносин, які супроводжуються розширенням темпів і масштабів втручання людини у природу з огляду на інтенсивну індустріалізацію та урбанізацію, перевищенням господарських навантажень здатності екосистем до самоочищення і самовідновлення, актуалізуються питання необхідності врахування екологічного чинника в ході взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища та дослідження видів взаємодії суспільства і довкілля як передумови виникнення екологічних ризиків.

На сьогодні, широке визнання отримали праці М.Голубця, К.Ситника, А.Запольського, Ю.Злобина, И.Лемешева та ін., в яких розвинені концептуальні та методологічні основи сучасної екології. –Аналізу філософської проблематики у системі “людина – довкілля” присвячені праці В.Крисаченка. Значний внесок у розробку проблем прикладної екології зробили вчені з інститутів Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України, робота яких була спрямована на вивчення загальних закономірностей у природних, природно-антропогенних та антропогенних екосистемах, вплив антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище та раціональне природокористування [1]. Однак недостатня аргументованість питань необхідності врахування екологічного чинника в процесі взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища та потреби чіткої систематизації видів цієї взаємодії, що зумовлюють екологічний ризик, потребують подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження харизматичності екологічного чинника в процесі взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища і особливостей та видів такої взаємодії, що є джерелом екологічного ризику.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Природне середовище, як складова навколишнього середовища, постійно зазнає впливу економічних, виробничих та ін. факторів, які справляють вплив на нього. Спостереження вчених за кліматом свідчать про глобальне потепління, яке пов'язують із загостренням проблеми “парникового” ефекту, виснаженням озонового шару тощо.

Парниковий ефект є природним процесом, необхідним для підтримання життя на планеті. Однак, в результаті надмірних антропогенних викидів природних та штучних парникових газів парниковий ефект став світовою проблемою. Сьогодні зміна клімату є важливою і складною проблемою в галузі охорони навколишнього природного середовища. Це пояснюється тим, що недостатньо достовірно визначено та обґрунтовано потенційні наслідки збільшення в атмосферному повітрі концентрації вуглекислого газу та інших парникових газів. Але однозначним є висновок про те, що підвищення температурного режиму Землі зумовить низку негативних явищ екологічного, економічного, соціального характеру, оскільки зміни в локальних та глобальних кліматичних умовах, підвищення рівня морів і океанів негативно вплинуть на економічний розвиток багатьох країн, що в підсумку створить соціальну напругу в суспільстві.

Разом з тим, автором відзначається полярність думок вчених і науковців щодо джерел руйнування озонового шару та вказується на те, що необхідність реалізації Кіотського протоколу ставилась ними під сумнів.

Гіпотеза про можливість впливу на озон природних факторів підтримується багатьма фахівцями, зокрема.

Є.Жаднім, який не виключаючи участі у руйнуванні озонного шару антропогенної діяльності, вважає, що першопричиною зменшення цього шару є природні фактори, пов'язані зі зміною океану [2]. А.Капіца стверджує, що «Модные теории глобального потепления и озоновых дыр не более чем псевдонаучные мифы» [3]. Дослідження науковців Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова показали, що причиною руйнування озонного шару Землі є глибинні потоки водню і метану з розломів серединно-океанічних хребтів і тріщин материкових платформ. Згідно їх розрахунків, об'єм газів, які при цьому виділяються, мінімум на чотири порядки перевищує об'єм промислових викидів фреонових газів [2].

Наприклад, науковці А.Калита, О.Сизов, А.Гордіна, В.Горшенін, А.Касьянов та С.Шашурін ставили під сумнів доцільність ратифікації Росією Кіотського протоколу, вказуючи на те, що «ідея для появи на світ Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату суттєво відрізняється від ідеї, закладеної в основу Монреальського протоколу, але в рівній мірі далека від принципів біотичної регуляції. Він, як і Монреальський протокол, базується на недоведеній гіпотезі про суттєвий вплив на глобальний клімат Землі «парникових газів» антропогенного походження» [4]. Автори резюмують, що відсутність наукового підтвердження «антропогенної парникової гіпотези» обґрунтовано переводить Кіотський протокол в категорію глобального комерційного проекту з цілями, характерними для сучасного бізнесу. Схожою є позиція Р.Мадуро та Р.Шауерхаммера, які вважають, що так звана озонозберігаюча політика інспірована власниками крупних хімічних корпорацій типу DuPont і ICI з метою усунення конкурентів і зміцнення власного монопольного становища на міжнародному ринку. Підтвердженням такої позиції слугує той факт, що DuPont, завершивши у 1988р. перехід на озонобезпечні речовини, стала домінувати на ринку хладонів.

Наведені підходи до розуміння джерел руйнування озонного шару дозволяють автору зробити висновок про те, що поряд із вивченням та оцінкою антропогенних факторів, які поглиблюють цю проблему і сприяють руйнуванню озонного шару Землі, слід зважати на те, що існуючі причини доповнюються виключно природними процесами, які також треба враховувати і вклад яких у негативний процес руйнування озонного шару не потрібно виключати.

Сьогодні Україна інтегрована в систему міжнародних відносин в галузі боротьби з глобальними змінами клімату через ратифікацію Віденської конвенції і Монреальського протоколу по речовинах, що руйнують озонний шар, Рамкової конвенції ООН по зміні клімату і Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН по зміні клімату. Після визнання і прийняття цих міжнародних документів в Україні поступово набуває розвитку законодавча база реалізації положень цих документів (наприклад, прийнято: розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на зменшення обсягу антропогенних викидів або збільшення абсорбції парникових газів згідно з Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» № 206 від 22.02.2006р. [5], наказ Мінприроди України «Про затвердження вимог до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки власником джерела викидів, на якому планується реалізація проекту спільного впровадження» № 341 від 17.07.2006р. [6] та ін.) та формується ринок спеціалізованих послуг (наприклад, вже сьогодні Центром екологічних досліджень і аудиту в галузі реалізації положень Кіотського протоколу виконуються роботи щодо: ідентифікації джерел викидів парникових газів; розрахунку емісії парникових газів за джерелами викидів; прогнозування обсягів викидів парникових газів промисловими підприємствами на перспективу та ін.).

Взаємодія суспільства (людини) і навколишнього природного середовища, зокрема, природоперетворююча діяльність людини, яка пов'язана з різними формами діяльності людського суспільства, формує групу антропогенних факторів впливу на довкілля. В якості інтегральних термінів, що характеризують найбільш загальний процес антропогенного впливу на природу, в науковій літературі використовують поняття: порушення природного середовища, погіршення якості навколишнього природного середовища, пристосування до природних умов та їх цілеспрямована зміна, природокористування. Під ними розуміють процеси впливу на людину і на природу, які зумовлюють соціальні, економічні та екологічні наслідки.

Негативні наслідки впливу антропогенних факторів на географічну оболонку та довкілля настільки масштабні і значні, що можуть бути охарактеризовані як глобальна екологічна криза.

Загалом, термін «Екологічна криза» застосовується в ряді наукових праць [7]-[13]. Під ним розуміють такий стан системи, при якому «ще можна ідентифікувати її автентичність, тобто динаміка певних процесів відбувається в межах однієї якості. Цим «криза» суттєво відмінна, наприклад, від «катастрофи», коли спостерігається повна руйнація первісної системи» [10, с.83].

Екологічні кризи бувають двох типів: перші – зумовлені природними процесами, другі – природоперетворюючою діяльністю людини. Причому, кризи другого типу є домінуючими, що спричинено двома причинами: по-перше, життєдіяльність людей справляє особливо відчутний вплив на навколишнє природне середовище; по-друге, ці кризи призвели до багатьох негативних екстерналій у житті суспільства.

Напрямки взаємодії в системі «природа – людина», на думку автора, можуть бути представлені наступним чином:

1. Виробничо-господарська діяльність людини, пов'язана із безпосереднім виробництвом і споживанням продукції (послуг);

2. Цілеспрямована зміна навколишнього природного середовища, пов'язана із: будівництвом промислових об'єктів, автомагістралей, розташуванням непаспортизованих сміттєзвалищ (характеризуються руйнуванням екосистем) та розоренням степів, меліоративними роботами (супроводжуються зміною екосистем).

2. Природокористування.

3. Пристосування людини до природних умов (наприклад, через асиміляцію, анаболізм).

Взаємодію в системі «людина - природа» доцільно розглядати як екологічну, оскільки вона трансформується в «екологічну взаємодію» саме людиною, яка виступає суб'єктом природоперетворювальної діяльності. Крім того, така екологічна взаємодія формує соціально-екологічну систему і має націленість на забезпечення загального позитивного

екологічна взаємодія формує соціоприродну систему і має націлюватись на забезпечення загального позитивного результату (для природи і для людини). У такому випадку можна буде вести мову про систему соціоприродного розвитку. Однак, як пише М.Хилько: «Загальновідомо, що сучасний тип екорозвитку свідчить про те, що суспільство розвивається прогресивно, а оточуюче його природне середовище – регресивно (під впливом суспільства). Якщо така тенденція розвитку компонентів соціоекосистеми зберігатиметься, то екологічні механізми приведуть до регресивного розвитку і природи, і людини загалом» [13, с. 93].

Визнанням факту негативності антропогенного навантаження на природне середовище, яке супроводжується небажаними наслідками економічного, соціального, екологічного характеру, можуть слугувати теоретичні підходи науковців до можливостей і шляхів усунення протиріч між соціально-економічним ростом і захистом навколишнього природного середовища.

Спеціалістів в сфері інженерної кібернетики (Дж.Форрестер, Г.Дейлі та ін.) об'єднує негативне ставлення до соціально-економічного росту з огляду на необхідність стабілізації екологічної ситуації. Основна причина загострення екологічної ситуації вбачається у розвитку продуктивних сил, тому вченими пропонується скоротити ті виробництва, що негативно впливають на навколишнє природне середовище [14], [15]. На думку автора, з такою позицією важко погодитись, оскільки Україна, переживаючи економічну кризу, повинна створити умови для реанімування і розвитку виробництва. Виключне акцентування уваги внутрішньої політики нашої держави на стабілізації екологічної ситуації в Україні призведе до поглиблення економічної кризи та посилення соціальної напруги в суспільстві. Крім того, у стратегічному аспекті однобічна цілеорієнтація на економічні, соціальні чи екологічні результати є хибною і неприйнятною.

Прихильники соціально-економічного росту вважають за можливе подолання екологічної кризи одночасно із забезпеченням соціально-економічного розвитку. Причому, на їх думку, діючі ринкові механізми мають доповнюватись різними видами державного регулювання в сфері управління екологічною безпекою. Крім того, необхідно зазначити, що серед представників цього підходу існують розбіжності у поглядах. Так, одна група вчених (У.Баумоль, Ф.Сміт та ін.) наголошує на необхідності використання економічних інструментів регулювання екологічної безпеки [16], [17]. Інші вчені (Дж.Гелбрейт та ін.) у питанні регулювання екологічної безпеки є прихильниками функціонування системи державних інститутів [18].

Представники шкіл та течій, які керуються ідеєю створення “альтернативної моделі розвитку і способу життя”, особливу роль відводять соціальній стороні екологічних проблем. Наприклад, Дж.Гелбрейт та ін. виступають за збереження економічного зростання на основі його якісно нових “соціалізованих” критеріїв [19].

Цікавою та раціональною в аспекті розвитку теоретичних підходів до можливостей і шляхів усунення протиріч між соціально-економічним ростом і захистом навколишнього природного середовища є позиція послідовників теорії неокласичного синтезу, які вказують на те, що не можна обмежувати дослідження факторів економічного зростання пошуком комбінацій, які б забезпечували високі темпи розвитку, а треба також вивчати умови, за яких вони реалізуються. Вони зазначають, що не слід домагатися високих темпів зростання будь-якою ціною. Потрібно, щоб це зростання не породжувало соціального напруження. Внутрішніми обмежувачами політики економічного зростання вони вважають: соціальні умови (рівень безробіття, зростання цін і т.д., що можуть супроводжувати зростання національного продукту); фактори, пов'язані зі зрушенням споживання (зростання рівня споживання є найреальнішим показником економічного зростання); екологічні фактори (забруднення довкілля є свідченням не на користь економічного зростання).

Резюмування наведених вище теоретичних підходів і позицій дозволяє автору зробити висновок про потребу врахування темпів економічного зростання, його впливу та наслідків такого впливу на довкілля. Це означає, що хоча й суспільство зацікавлене в економічному рості, який дозволяє задовольняти суспільні потреби, наявність негативних екстерналій (наприклад, забруднення навколишнього природного середовища), в свою чергу, негативно відображається на кількості та якості доступних факторів виробництва, завдає збитків як економіці держав, регіонів, так і окремим суб'єктам господарювання, негативно впливає на економічне зростання. Крім того, наприклад, оскільки в Україні ставки збору за забруднення навколишнього природного середовища є значно нижчі у порівнянні з розмірами спричинених збитків в результаті такого забруднення, та з витратами на проведення заходів, спрямованих на запобігання забрудненню довкілля, то цілком ймовірно, що суб'єкти господарювання як сьогодні, так і надалі зменшуватимуть свої природоохоронні витрати. Це в свою чергу сприятиме зростанню забруднення навколишнього природного середовища і знову ж таки спричинятиме нові збитки. Тобто сформується ситуація ескалації негативних екстерналій, яка в подальшому може спричинити зниження темпів економічного зростання.

Підтвердженням факту взаємозв'язку, взаємозалежності економічного розвитку, економічного зростання і необхідності захисту довкілля є наукова теорія "географічного детермінізму", яка вважає навколишнє природне середовище визначальною силою, що зумовлює (детермінує) розвиток людства. Не зважаючи на те, що в силу ряду причин (наприклад, розвиток науково-технічного прогресу) роль цієї теорії сьогодні зменшується, це не виключає того, що географічний чинник відіграє далеко не останню роль поряд із економічним, соціальним, технологічним, кадровим факторами. Більше того, як вказує С.Валентей, «...навколишнє середовище складається з трьох компонентів... Найшвидшими темпами розвивається техносфера (роки), далі соціосфера (десятиріччя) і, нарешті, для зміни природного середовища потрібні століття. Звідси, при певному спрощенні, випливає, що історія людства є зміною техносфери і соціального середовища за практичної незмінності природної складової» [20, с.33]. Однак, автор вважає, що експансія техно- і соціосфери може зумовити “відрив” цих складових навколишнього середовища від природного базису і до руйнації екосистеми. Тому, заходи щодо охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів лише підвищать роль і значення природоресурсного потенціалу для забезпечення економічного зростання та досягнення економічного розвитку суспільства.

Сьогоднішній період відносин в системі «людина-природа» може бути охарактеризований як період активного

освоєння біосфери, кричущого ігнорування принципів, на яких повинна бути побудована взаємодія людини і природи (цілісності, раціоналізму, взаємозв'язку та розвитку еколого-економічних явищ, біосферизму, відтворення життєзабезпечувальної системи, обмеженості природоресурсного потенціалу), акцентування уваги на економічних інтересах і потребах людей, домінування економічного пріоритету у розвитку суспільства.

В основі взаємодії суспільства і природи лежить необхідність задоволення потреб (суспільства, людини і охорони природи). Причому, базою певної форми інтересу людини виступає відповідна сукупність потреб. Перекос (переміщення центру ваги) у забезпеченні цих потреб як в умовах командно-адміністративної економіки, так і в умовах ринкової економіки, що розвивається, на користь людини (економічних, демографічних, соціальних потреб), власне, і зумовлює зростання забруднення навколишнього природного середовища і нерациональне використання природних ресурсів.

До недавнього часу і сьогодні природоперетворююча діяльність суспільства асоціюється і пов'язується з отриманням економічного і, частково, соціального результату від її здійснення. Розгляд такої діяльності з позиції причинно-наслідкового зв'язку дозволяє автору констатувати, що неврахування екологічного результату (причина) зумовлює виникнення негативних наслідків, зокрема, негативних зовнішніх ефектів (наприклад, забруднення довкілля, погіршення якості природних ресурсів). Тотальне задоволення виключно суспільних, виробничих і особистих економічних потреб та інтересів, недотримання екологічних вимог прямо або опосередковано може негативно відобразитися на забезпеченні цих економічних інтересів. Тому поряд із матеріальною (економічною) складовою задоволення потреб та інтересів, існує потреба у задоволенні нематеріальних інтересів і потреб людини (у якості навколишнього природного середовища, зокрема, атмосферного повітря, питної води, утилізації відходів виробництва та ін.). Тобто можна зробити висновок про рамовість індивідуальних (потреб людини), виробничих і суспільних економічних потреб. Такі рамки формуються в результаті розвитку саме неекономічних потреб людини, які, можна розглядати як еколого-орієнтовані інтереси і потреби.

Екологічна орієнтованість інтересів означає, що при виробництві матеріальних і нематеріальних благ та задоволення своїх потреб люди вступають у економічні відносини між собою через використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища. Причому, сьогодні економічна орієнтованість інтересів підсилюється екологічною, а чисте довкілля стає важливою умовою реалізації індивідуальних, виробничих і суспільних економічних інтересів і потреб. Це обґрунтовується тим, що людина як соціальна істота, життєдіяльність якої протікає в певних соціальних межах (суспільстві), задовольняючи індивідуальні економічні потреби, автоматично формує та задовольняє виробничі і суспільні економічні потреби. З іншого боку, наприклад, недотримання окремим суб'єктом господарювання екологічних вимог, встановлених державою, тягне за собою застосування санкцій, зменшення прибутку, що ускладнює можливість задоволення як індивідуальних економічних інтересів і потреб, так і виробничих та суспільних.

Сучасні умови глобалізаційних і інтеграційних процесів вимагають перегляду розуміння суспільства як групи окремих осіб і механічного об'єднання приватних економічних інтересів (інтересів окремої людини або окремих виробництв). Суспільні потреби та інтереси повинні інтегрувати в собі потреби та інтереси функціонування і прогресивного розвитку суспільства (регіону, галузей, трудових колективів, окремих осіб) загалом. Сьогодні визначальний характер загальнодержавного інтересу зменшує свою значимість завдяки множині суспільних потреб та інтересів, що пов'язано з підвищенням самостійності регіонів, децентралізацією управління, локалізацією інтересів (в тому числі, екологічних) на місцевому рівні.

Питання суспільних потреб пов'язане із функціонуванням суспільного сектора економіки. Загалом, економіка країни може класифікуватись за різними ознаками, серед яких є і її поділ на сектори. Сектор виступає частиною економіки країни, що підпорядкована державним, суспільним (суспільно-добровільним) та приватним інтересам. В економічній літературі розрізняють такі основні сектори економіки: державний, суспільний (суспільно-добровільний) та приватний [21]. Частка кожного із секторів в економіці країни є величиною непостійною, і залежить від рівня її розвитку, умов підприємницької діяльності, якості життя людей та ін.

Суспільний сектор утворений державним і муніципальним секторами. Цей сектор формує так звані "об'єктивно-необхідні" суспільні потреби. Основна відмінність організацій суспільного і приватного секторів полягає в цілеорієнтації їх діяльності (організації суспільного сектора є некомерційними, їх основним завданням не є отримання прибутку).

Важливу роль в суспільному секторі відіграють органи місцевої влади та місцеві громади. За твердженням Г.Ахінова: "Економіка суспільного сектору включає в себе коло проблем, пов'язаних з діяльністю суспільного сектора, тобто центральної влади, місцевих товариств і органів соціального захисту. Ця діяльність може бути ринковою (наприклад, державні підприємства, що продають товари і послуги на ринку) і неринковою (надання благ безкоштовно або за ціною, що не відповідає граничним витратам)" [22, с.21]. Логічною, у зв'язку з цим, є гіпотеза Баумоля про те, що виробництва з високим ступенем технологічного розвитку «тягнуть» до приватного сектора, тоді як низько технологічні галузі, які не мають значного потенціалу, функціонують в межах суспільного сектора. Це вимагає спрямування масштабних ресурсів до менш технологічно розвинутих виробництв з метою підтримки незмінних пропорцій виробництва [22, с. 67-68].

Це означає, що суспільний сектор може трансформуватися у суспільно-добровільний сектор та формувати "суб'єктивно-добровільні" суспільні потреби в галузі охорони навколишнього природного середовища і забезпечувати їх (рис. 1).

Рис. 1 Функціональне навантаження суспільного та суспільно-добровільного секторів в галузі охорони навколишнього природного середовища (складено автором самостійно)

Підсиленням та продовженням такої думки, автор вважає, може слугувати твердження про те, що суспільні інтереси формують суспільні потреби та суспільний попит на відповідний суспільний продукт. Суспільним продуктом, який споживається суспільством і забезпечує відповідну якість життя населення, виступає якість навколишнього природного середовища. Поряд із цим, якість довкілля є й суспільним благом, що надається державою її громадянам.

Розкриваючи питання якості навколишнього природного середовища як суспільного блага, автор зазначає, що Е.Доунсом було запропоноване наступне визначення: «суспільне (колективне) благо – це таке благо (товари і послуги), що забезпечує неподільні вигоди, тобто, в силу самого його існування кожен може скористатися ним незалежно від того, як багато інших людей мають вигоду з нього» [23]. Причому, за визначенням Г.Ахінова, на відміну від приватного, суспільне благо, - це «благо, використання якого приносить прибуток у вигляді більшої корисності чи менших витрат більш ніж одній особі одночасно» [22, с.100].

Якості навколишнього природного середовища як суспільному благу притаманні дві основні характеристики: невиключеність (не може бути надане окремим особам без надання їх іншим (наприклад, чисте повітря, вода); неконкурентність (споживається на рівних засадах, без суперництва у споживанні).

Результатом господарювання в будь-якій економічній системі є вироблений продукт, який являє собою суму всіх створених та реалізованих протягом року благ, і може розраховуватись за доходами і за витратами (наприклад, вкладена праця, державні витрати та ін.). Цінність виробленого продукту полягає у наступному.

По-перше, у випадку забезпечення належної якості довкілля, насамперед, – це дії, виконані для задоволення екологічних і особистих потреб людей, а також екологічних потреб суспільства, в цілому (наприклад, які екологічні програми та природоохоронні заходи реалізовано).

По-друге, цінність якості навколишнього природного середовища, як суспільного продукту, полягає в тому, що вона показує ціною яких зусиль досягнуто цієї якості (наприклад, які кошти було направлено державою, окремими підприємствами для забезпечення відповідної якості довкілля окремої території).

Третя цінність якості навколишнього природного середовища пов'язана з тим, що чистота довкілля виступає передумовою для розташування окремих виробничих об'єктів на місцях з високою якістю довкілля (наприклад, горілчаних заводів у місцях з хорошою природною якістю води). Крім того, як пише Ю.Стадницький «Унаслідок негативного впливу забруднень відчутно знижується урожайність і якість сільськогосподарських культур, зазнають значних збитків лісове та рибне господарство. Дослідження, виконані в багатьох країнах, засвідчили, що найважливішим фактором, який визначає рівень доходів індустрії туризму, є чистота довкілля» [24, с.109]. Тобто, можна стверджувати, що якість навколишнього

природного середовища дозволяє уникнути втраченої вигоди (від нерозміщення на окремій території виробничих об'єктів, зниження урожайності сільськогосподарських культур, неякісної продукції лісового і ставкового господарства).

Завершальною стадією „руху” якості навколишнього природного середовища, як суспільного продукту, є споживання. Почавши свій рух з виробництва і ним же зумовлений, суспільний продукт (якість довкілля) „зникає” в споживанні, чим, власне, і забезпечується відтворення життя і діяльності людини (в даному випадку, на певному якісному рівні). Поряд із цим, слід враховувати той факт, що головною і жорсткою умовою, яка нашаровується об'єктивною реальністю на розміри і можливості виробництва суспільного продукту, зростання особистого та суспільного багатства, залишається обмеженість наявних ресурсів, в тому числі, природних. У зв'язку з цим, перед кожним індивідом, суспільством і державою все гостріше стоїть проблема вибору напрямів та способів поведінки і використання обмежених ресурсів, до яких належить і якість навколишнього природного середовища. Вирішення цієї проблеми забезпечується через здійснення еколого-економічної політики (в тому числі в напрямку реалізації природоохоронної діяльності) та формування системи регулювання охорони навколишнього природного середовища.

Питання раціонального використання природних ресурсів та охорони природи характеризується тим, що до недавнього часу ці процеси здійснювались, в основному, шляхом організації діяльності, спрямованої на економію сировини при виробництві продукції, будівництво очисних споруд, відновлювальні заходи (наприклад, лісонасадження, створення водоохоронних зон). Очевидним є той факт, що зазначені заходи, взяті в масштабі національної економіки, недостатні, особливо тому, що донедавна вони переважно проводились лише тією мірою, якою цього вимагала конкретна існуюча ситуація.

Питання раціонального використання природних ресурсів є одним із найменш розроблених у науковій літературі. “Пов'язано це з тим, – підкреслює С.Валентей, – що залежно від мети, яку ставить перед собою суспільство і визначається раціональність чи нераціональність певного способу використання природних ресурсів” [20, с.56-57].

Природокористування як джерело ризику, доцільно розглядати в таких аспектах:

- ресурсоспоживання (ризик недопоставки природних ресурсів);
- нераціонального використання природних ресурсів (ризик швидкого вичерпання природних ресурсів);
- неналежного поведінки з природними ресурсами (ризик погіршення якості природних ресурсів, їх виснаження).

Цікавою в аспекті розкриття особливостей використання природних ресурсів є позиція Л.Немець, яка вважає, що природокористування мотивується соціогенними потребами соціуму, які сьогодні значно перебільшують оптимальні норми для людини як біологічного виду і, зростаючи швидкими темпами, призводять до виснаження природних джерел, що сприяє розвитку геоecологічної кризи. З позицій соціальної географії природокористування авторка визначає як процес взаємодії соціуму та природного середовища, який управляється менталітетом соціуму та в залежності від його орієнтації може носити антропоцентричний або природоцентричний (ноосферний) характер. Вихідним моментом природокористування є ієрархічна система соціогенних потреб, формування яких визначається природно – географічними умовами й ментальними настановами соціуму. При трансформації системи потреб у систему цілей, остання зберігає всі особливості вихідної системи, але відрізняється від неї високим рівнем варіабельності. У цьому процесі важливу роль відіграє соціальний досвід, набутий попередніми поколіннями людей. Він включає знання загальні та спеціальні (стосовно конкретної потреби або цілі). Трансформація потреби у ціль здійснюється шляхом оцінки можливостей соціуму – методів, засобів і умов досягнення цілі. Відповідно до цих факторів обирається оптимальний варіант формулювання цілей і формується відповідна виконавча система, яка забезпечує їх досягнення [25].

Реалізація науково-технічних рішень у виробничій сфері та сфері послуг супроводжується нераціональним використанням природних ресурсів, помилками в проектно-технічній документації, порушенням технології виробництва, правил експлуатації машин, устаткування і обладнання, техніки безпеки, аваріями і катастрофами на виробництві. Такі наслідки слід розглядати як надзвичайні ситуації техногенного характеру, котрі, безумовно, пов'язані з виникненням ризику (в тому числі, екологічного).

Однією із небезпечних подій техногенного характеру, що завдає шкоди довкіллю, призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання, створює загрозу життю і здоров'ю людей, є аварія. Подія, яка перевищує аварію за своєю масштабністю, розмахом і призводить до важких, трагічних наслідків, характеризується як катастрофа (наприклад, Чорнобильська катастрофа, катастрофічний паводок у ряді областей України влітку 2008р.).

Оскільки надзвичайні ситуації техногенного характеру зумовлюються порушенням виробничої діяльності людей, логічно вважати їх масштабно локальними. Разом з тим, техногенні види екологічної небезпеки (аварії на підприємствах та ін.) в багатьох випадках зумовлюють виникнення процесів, не характерних для природних систем. Тобто можна стверджувати, що надзвичайні ситуації техногенного характеру мають комбінований характер (техногенний вплив супроводжується дією природних факторів, підсилюються природними процесами, причому, часто незначний техногенний вплив може мати вирішальне значення). Прикладом цього може слугувати аварія на Чорнобильській АЕС. Так, на думку В.А.Бокова і А.В.Лущика сам по собі вибух реактора в енергетичному відношенні є дуже незначним явищем порівняно з природними процесами. Але він призвів до викиду у довкілля радіоактивних елементів, які повітряними масами були рознесені на великі території і викликали значні зміни в природному середовищі, зумовили міграцію населення та сприяли погіршенню здоров'я людей [26, с.24]. Зв'язок між ієрархічним статусом екологічної кризи (за цією ознакою екологічні кризи проявляють себе як: локальні, ефект дії яких обмежений певним регіоном; регіональні -

такі, що проявляються на більших територіях і стосуються великих екологічних систем; планетарні, за яких кризові процеси охоплюють більшість екологічних систем Землі або біосферу в цілому) і спричиненим ефектом не можна вважати абсолютно жорстким. Скажімо, деякі локальні екологічні кризи можуть негативно впливати на світове суспільство і його господарство (наприклад, виникнення нового штаму вірусу, зокрема, грипу, що призводить до величезних епідемій, аварія

на тавлі).

Антропогенне забруднення довкілля, на думку автора, необхідно розглядати в двох аспектах: по-перше, як звичайне забруднення у ході виробничої діяльності чи життєдіяльності людини; по-друге, як аварійне забруднення, що може відбуватися при стихійних лихах та техногенних аваріях.

Отже, автор вважає, що умовами, які формують основи для виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру на підприємствах, в установах і організаціях, є:

- відсутність комплексного підходу до врахування інтересів держави, окремих регіонів і суб'єктів господарювання;
- недостатність і недостовірність інформаційних даних про виробничі об'єкти екодеструктивного впливу, що представляють небезпеку, та ступінь небезпеки на кожному з таких об'єктів;
- обмеженість інформації про ступінь зносу виробничого обладнання, розмір грошових коштів, що виділяються підприємствами на здійснення природоохоронних заходів (наприклад, у співвідношенні з обсягами виробництва продукції);
- низький рівень матеріально-технічного забезпечення проведення технічного переозброєння та реконструкції виробництв;
- висока вартість екологічно орієнтованих технологій (ресурсозберігаючих, технологій утилізації відходів, технологій очищення води);
- відсутність сформованої системи кооперування підприємств з метою створення замкнутих виробничих циклів;
- недосконалість стимулюючих державних впливів, зорієнтованих на екологізацію виробничої діяльності.

ВИСНОВКИ

На думку автора, найголовнішим в сучасних умовах розвитку екологічної кризи є те, щоб критерії раціональності природокористування та результативності природоохоронної діяльності не виходили з цілей оперативного характеру, а враховували перспективні наслідки як для всієї країни, так і для окремих її регіонів. Крім того, будь-яка країна в умовах сучасного широкомасштабного використання результатів науково-технічного прогресу вже не може ігнорувати вичерпність багатьох природних ресурсів, насамперед, невідновних, уразливість навколишнього природного середовища та межі його опірності шкідливим антропогенним впливам.

Проведене автором дослідження видів діяльності в рамках екологічної взаємодії суспільства і природи, які супроводжуються екологічним ризиком, свідчить про те, що до такої діяльності можна віднести: антропогенне забруднення довкілля, використання природних ресурсів (звичайне природокористування, нераціональне використання природних ресурсів, погіршення якості природних ресурсів), надзвичайні ситуації техногенного характеру.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахинов Г.А. Основы экономики общественного сектора: [курс лекцій] / Г.А. Ахинов. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2003. – 100 с.
2. Боков В.А. Основы экологической безопасности: [учебное пособие] / В.А. Боков, А.В. Лущик. – Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
3. Б'юкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави [пер. з англ.] / Дж. М. Б'юкенен, Р.А. Масгрейв. – К.: КМ Академія, 2004. – 67-68 с.
4. Baumol W.J. Constenstable markets: An uprising in the Theory of Industrial Structure / W.J. Baumol // American Economic Review. – 1982. – v. 72. – 19-31 p.
5. Валентей С.Д. Развитой социализм: экологическая политика / С.Д. Валентей. – М.: Экономика, 1984. – 104 с.
6. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Дж. Гэлбрейт. – М.: Юристъ, 2002. – 365 с.
7. Глобальное потепление и озоновые дыры – научнообразные мифы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.greenpeace.narod.ru/air2704.htm>
8. Григорьев А.А. Уроки экологических катастроф / А.А. Григорьев. – СПб.: „Знание“, 1992. – 16 с.
9. Galbraith J.K. The Affluent Society – Harmond – sworth: Pengwin / J.K. Galbraith. 1958. – 467 p.
10. Дейлі Герман. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: [перекл. з англ.]: Інститут сталого розвитку / Герман Дейлі. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.
11. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York: Harper and Row Publishers, 1957. – 310 p.
12. Запольський А.К. Основи екології: [підруч. / За ред. К.М.Ситника] / А.К. Запольський, А.І. Салюк. – К.: Вища школа, 2001. – 358 с.
13. Зербино Д.Д. Антропогенные экологические катастрофы / Д.Д. Зербино. – К.: Наукова думка, 1991. – 134 с.
14. Катастрофы и история Земли: Новый униформизм. – М.: Мир, 1986. – 471 с.
15. Кисельов М.М. Методологія екологічного синтезу / М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко, Т.В. Гардашук. – К.: Наукова думка, 1995. – 158 с.
16. Крисаченко В. Екологічна культура: теорія і практика / В. Крисаченко. – Заповіт, 1996. – 352 с.
17. Мороз С.А. Історія біосфери Землі: [у 2-х кн.] / С.А. Мороз. – К.: Заповіт, 1996. – Том 1. – 440 с.; Том 2 – 422 с.
18. Наказ Мінприроди України «Про затвердження вимог до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки власником джерела викидів, на якому планується реалізація проекту спільного впровадження» № 341 від 17.07.2006р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

www.rada.gov.ua.

19. Надо ли ратифицировать Киотский протокол? Открытое письмо Председателю Правительства Российской Федерации М.М. Касьянову [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ihst.ru/~biosphere/Mag_4/Kioto.htm
20. Немець Л.М. Соціально – географічні основи стратегії переходу України на модель стійкого розвитку: [дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук: спеціальність 11.00.02.] – Київ, 2004. – 515 с.
21. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення та реалізації проєктів, спрямованих на зменшення обсягу антропогенних викидів або збільшення абсорбції парникових газів згідно з Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» №206 від 22.02.2006р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
22. Смит Ф.Л. Рыночная экономика: использование частичной собственности для защиты окружающей среды / Ф.Л. Смит // Экономика и математические методы. – 1992. – №1. – Т.28. – С.29-39.
23. Стадницький Ю.І. Розміщення продуктивних сил (теоретичні основи): [навч. посіб.] / Ю.І. Стадницький, А.Г. Загородній. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
24. Форрестер Д. Мирова динаміка / Д. Форрестер. – 2003. АСТ ISBN, – 379 с.
25. Хилько М.І. Екологічна політика: [монографія] / М.І. Хилько. – К.: Абрис, 1999.–363 с.
26. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://iklarin.narod.ru/new_page_35.htm.

Кривовульська Наталія Михайлівна к.е.н., доцент кафедри державного і муніципального управління Тернопільського національного економічного університету, тел. (098) 793-424-9, e-mail: busines-lady@mail.ru